مطلع الأنوار

سرودهٔ

امیرخسرو دهلوی

(۶۵۱-۷۲۵ ه‍.ق)

تصحیح

مریم زمانی (الله داد)

بسم الله الرحمن الرحیم

میراث مکتوب

۳۲۲

زبان و ادبیات فارسی

۷۷

سرشناسه : امیر خسرو، خسرو بن محمود، ۶۵۱ ـ ۷۲۵ ق.

Amir Khosraw, Khosraw Ebn Mahmud

عنوان و نام پدیدآور : مطلع الانوار / سروده امیر خسرو دهلوی؛ تصحیح مریم زمانی (اللّه داد)؛ ترجمه گزیده مقدمه به انگلیسی مصطفی امیری.

مشخصات نشر : تهران: مؤسسهٔ پژوهشی میراث مکتوب، ۱۳۹۷.

مشخصات ظاهری : سی و شش، ۳۰۲، 8 ص.

فروست : میراث مکتوب؛ ۳۲۲. زبان و ادبیات فارسی؛ ۷۷.

شابک : 978-600-203-156-3

وضعیت فهرست‌نویسی: فیپا

موضوع : شعر فارسی ـ قرن ۸ ق.

موضوع : Persian poetry-14th century

شناسه افزوده : زمانی، مریم، ۱۳۶۰ ـ ، مصحح

شناسه افزوده : امیر، مصطفی [مترجم]

شناسه افزوده : مؤسسهٔ پژوهشی میراث مکتوب

رده‌بندی کنگره : PIR ۵۳۵۷ ۱۳۹۷

رده‌بندی دیویی : ۸ فا ۱ / ۳۲

شماره کتابشناسی ملی : ۵۴۱۱۷۸۰

مطلع الأنوار

سرودهٔ

امیر خسرو دهلوی

(۶۵۱-۷۲۵ ه.ق)

تصحیح

مریم زمانی (الله داد)

مطلع الأنوار

سرودهٔ: امیر خسرو دهلوی (۶۵۱ ـ ۷۲۵ هـ. ق.)

تصحیح: مریم زمانی (اللّٰه داد)

ناشر: میراث مکتوب

مدیر تولید: محمد باهر

ترجمهٔ گزیدهٔ مقدمه به انگلیسی: مصطفی امیری

مدیر فنّی و امور چاپ: حسین شاملوفرد

صفحه‌آرا: محمود خانی

چاپ اول: ۱۳۹۷

شمارگان: ۵۰۰ نسخه

بها با جلد شومیز: ۴۱۰۰۰ تومان

بها با جلد سخت: ۵۱۰۰۰ تومان

شابک: ۳ ـ ۱۵۶ ـ ۲۰۳ ـ ۶۰۰ ـ ۹۷۸

چاپ (دیجیتال): میراث

چاپ و انتشار این اثر با حمایت مالی آقای مهندس مرتضی و سرکار خانم فریبا سالمی نیک زوج فرهنگ‌دوست، امکان‌پذیر شده است

نشانی ناشر: تهران، ش. پ: ۱۳۱۵۶۹۳۵۱۹

تلفن: ۶۶۴۹۰۶۱۲، دورنگار: ۶۶۴۰۶۲۵۸

E-mail: tolid@MirasMaktoob.ir

http://www.MirasMaktoob.ir

بسم الله الرحمن الرحیم

دریایی از فرهنگ پرمایهٔ اسلام و ایران در نسخه‌های خطی موج می‌زند. این نسخه‌ها، در حقیقت، کارنامهٔ دانشمندان و نوابغ بزرگ و هویت‌نامهٔ ما ایرانیان است. بر عهدهٔ هر نسلی است که این میراث پرارج را پاس دارد و برای شناخت تاریخ و فرهنگ و ادب و سوابق علمی خود به احیا و بازسازی آن اهتمام ورزد.

با همهٔ کوششهایی که در سالهای اخیر برای شناسایی این ذخایر مکتوب و تحقیق و تتبّع در آنها انجام گرفته و صدها کتاب و رساله ارزشمند انتشار یافته، هنوز کارناکرده بسیار است و هزاران کتاب و رسالهٔ خطی موجود در کتابخانه‌های داخل و خارج کشور شناسانده و منتشر نشده است. بسیاری از متون نیز، اگرچه بارها به طبع رسیده، منطبق بر روش علمی نیست و به تحقیق و تصحیح مجدّد نیاز دارد.

احیا و نشر کتاب‌ها و رساله‌های خطی وظیفه‌ای است بر دوش محققان و مؤسسات فرهنگی.

مرکز پژوهشی میراث مکتوب در راستای این هدف در سال ۱۳۷۲ بنیاد نهاده شد تا با حمایت از کوشش‌های محققان و مصححان، و با مشارکت ناشران، مؤسسات علمی، اشخاص فرهنگی و علاقه‌مندان به دانش و فرهنگ سهمی در نشر میراث مکتوب داشته باشد و مجموعه‌ای ارزشمند از متون و منابع تحقیق به جامعهٔ فرهنگی ایران اسلامی تقدیم دارد.

اکبر ایرانی

مدیر عامل مؤسسهٔ پژوهشی میراث مکتوب

فهرست مطالب

مقدمه

امیر ناصرالدین ابوالحسن خسرو بن امیر سیف‌الدین دهلوی از شاعران و عارفان پارسی‌گوی و به نام شبه‌قاره در نیمهٔ دوم قرن هفتم و اوایل قرن هشتم هجری می‌زیسته. پدر وی سیف‌الدین محمود از امیران قبیلهٔ لاچین و ترکان ختایی ماوراءالنهر ساکن شهرکش بود و به امیر لاچین مشهور، وی هنگام حملهٔ مغول از حوالی بلخ و قصبهٔ قرش به سمت هندوستان کوچ می‌کند. در آن روزگار شمس‌الدین اِلتُتمش (۶۰۷ـ۶۳۳ ه) بر دهلی و نواحی شمال هندوستان و ناحیهٔ سند حکومت می‌کرده که سیف‌الدین محمود نیز به خدمت او درمی‌آید و در آن منطقه به «سیف شمس» اشتهار می‌یابد و از امرای لشگر آن حاکم می‌شود. وی در مؤمن‌آباد (پتیالی) از بخش‌های دهلی اقامت می‌گزیند. و دختر عمادالملک از مردان بانفوذ و امرای دربار دهلی را به زنی می‌گیرد و حاصل آن پیوند سه پسر به نام‌های عزالدین علیشاه، ناصرالدین خسرو و حسام‌الدین قتلغ شد.[۱] امیرخسرو خود در یکی از اشعارش تاریخ تولدش را ۶۵۱ ه بیان کرده:

کنون که ششصد و هشتاد و چهار شد تاریخ
و از سی و سه آمد نوید سی و چهار

وی در مقدمه در غرة الکمال (بخشی از دیوانش) اشاره‌ای به چگونگی زندگی‌اش و

---

۱. جاوید، احمد، مجلس امیرخسرو، ص ۹۹.

آنچه از روزگار بر وی گذشته دارد و چنان که می‌گوید در کودکی سایهٔ پدر از سرش رفته است و در حمایت جدّ مادری عمادالملک درآمده و از وقتی به سن تمییز رسیده برای تعلیم به مکتب‌خانه رفته است و خط را نزد سعدالدین خطاط آموخته. در همان آغاز به جای خواندن و نوشتن به شعر سرودن پرداخته که مورد توجه واقع شده. از نوشته‌هایش چنین برمی‌آید که به زبان عربی تسلط داشته است و درسن ۱۵ تا ۲۰ سالگی از کسب تمام علوم درسی فارغ شده. پس از درگذشت عمادالملک که مصادف با بیست‌سالگی وی بود به قول خودش تعلق به فتراک دولت خان معظم علاءالدین کشلی خان معروف به ملک چهجو کرد و دو سال در خدمت پادشاه به سر برد گویا در این دوره حکومت هند به صورت ایالتی اداره می‌شده و سلطان هند، پادشاهی را برای هر منطقه انتخاب می‌کرده و از وی تابعیت سیاسی و نظامی خواسته و خراج سالیانه[1] در همین دوره امیرخسرو نخستین مجموعهٔ اشعارش را که شامل اشعار دورهٔ کودکی تا نوزده‌سالگی وی است گردآوری می‌کند.

دربارهٔ ارادت خسرو و پیوستگی او به سلسلهٔ چشتیه و نظام‌الدین اولیا سخن‌های بسیاری در تذکره‌های شاعران و عارفان ذکر شده حکایات بسیاری از دوستی و ارادتی که بین این دو بوده یاد شده است که از آن جمله می‌توان به لقبی که نظام‌الدین به مریدش داده یعنی «ترک‌اللّه» اشاره کرد همچنین دعایی که همواره بر زبان داشته که «خدایا مرا به سوز سینهٔ این ترک ببخش» از طرفی آمده است که برای شفاعت می‌گفته امیرخسرو را در قیامت با خود می‌برد و وی را حاصل عمر خود می‌دانسته از طرفی حکایتی شیرین در اکثر تذکره‌های فارسی ذکر شده با این مضمون که روزی نظام‌الدین اولیا کنار دریا نشسته عبادت هندوان را می‌نگریسته و در این حال کلاهی کج بر سر نهاده است که خسرو به خدمت وی می‌رسد و خواجه نظام با اشاره به هندوان می‌گوید که «هر قوم راست راهی دینی و قبله گاهی» و خسرو در جواب وی به بداهه می‌گوید: «ما قبله راست کردیم بر طرف کج‌کلاهی» و باز می‌گویند که به اشارت خواجه نظام خسرو به دیدار

---

۱. حبیبی، عبدالحی؛ مجلس امیرخسرو، ص ۸۲.

خضر نایل شده است و از او خواسته که آب دهانش را به تبرک در دهان خسرو بریزد و خضر سر باز زده و گفته این دولت نصیب سعدی شده است و خواجه نظام که مطلع می‌شود خود دهان امیرخسرو را متبرک می‌نماید و گفته‌اند که پیاده از هندوستان همراه خواجه نظام به حج رفته است[1] اما نام خواجه نظام، محمد بن علی بن دانیال است. مشهور به سلطان‌المشاع، سلطان اولیا، سلطان سلاطین و خواجه صاحب؛ متولد ۶۳۶ هجری در بدایون روستای غیاث‌پور از روستاهای دهلی، جدّ پدری‌اش خواجه علی بخاری است و نیای مادری‌اش خواجه سید عرب که هر دو از سادات بخارا بوده‌اند که هر دو بر هند مهاجرت کردند. نسبت خواجه نظام‌الدین با دوازده واسطه به علی بن موسی‌الرضا (ع) می‌رسد.[2] وی نیز به خردی پدر از دست داده به لطف و حمایت مادر پرورده شده است و در مکتب‌خانه علوم ابتدایی را آموخته تا دوازده‌سالگی قرآن را از بر کرده به دهلی کوچ می‌کند و فقه، اصول، حدیث و تفسیر را از علاءالدین اصولی، شمس‌الملک و مولانا کمال‌الدین زاهد می‌آموزد و در بیست‌سالگی به اجودهن نزد فریدون‌الدین مسعود شکرگنج (۵۸۴ـ۶۶۴ هـ.) می‌رود که وی پیشوای سلسلهٔ چشتیه و بنیانگذار طریقهٔ نظامیه در آن روزگار در شبه‌قاره است. نظام‌الدین به او دست بیعت می‌دهد و دوره‌های سیر و سلوک را نزد وی می‌گذراند و در مدتی که نزد شیخ شکرگنج است کتابی از سخنان وی گردآوری می‌کند با نام راحت القلوب چندی بعد نیز از شیخ اجازهٔ دستگیری، آموزش و ارشاد مردمان و علاقمندان را می‌گیرد. وی در آغاز کار فقیر و تنگدست بوده اما با گسترش صوفی‌گری در هند و پیچیدن آوازه‌اش در آن سرزمین از نذورات و فتوحات بسیاری برخوردار می‌شود و روزگارش را در باقی عمر به گشایش می‌گذراند. وی علاقهٔ بسیاری به سماع داشته و چون سایر مشایخ چشتیه آن را از عوامل نزول رحمت خداوندی می‌دانسته و به رسم مشایخ چشتیه کلاه چهارگوش بر سر می‌نهاد. از دیگر آثار نظام‌الدین اولیا می‌توان به رسالهٔ عرفانی‌ای اشاره کرد که نزد صاحب‌زاده نورجهانیان در بهاول‌نگر نگهداری می‌شود همچنین رسالهٔ توحید به شماره

۱. طرایق الحقایق، ج ۲، ص ۱۳۹. ۲. علی‌اکبر قویم، امیرخسرو دهلوی، ص ۱۱۰.

M.N.۱۹۶۱ـ۹۵۰۱۴ در موزهٔ ملی پاکستان در کراچی، عشق حقیقی که نامه‌ای است دربارهٔ عشق در انجمن ترقی اردو در کراچی، فقرنامه در خرقه‌پوشی و درویشی که آن هم نزد صاحب نورجهانیان در بهاول‌نگر است، مکتوبات نظام‌الدین اولیا به شماره ۶۱۹۰/۱۳ در دانشگاه شیرانی لاهور، شجرنامهٔ گنج شکر هم به قلم نظام‌الدین اولیا نزد صاحب نورجهانیان است همراه با احوال اولاد گنج شکر[1] همهٔ تذکره‌هایی که به احوال امیرخسرو پرداخته از جمله تذکرهٔ دولتشاه وی را از وابستگان سلسله چشتیه و عرفای هندوستان معرفی کرده‌اند و حتی بعضی وی را یکی از مشایخ و اولیای فرقه و در طرایق الحقایق مراتب این سلسله را بدین قرار ذکر می‌کند نسبت ایشان را به امام محمد باقر(ع) می‌رساند: از جانب امام ظاهر و باطن محمدباقر(ع) فیض به ابراهیم ادهم رسیده است و از او به شیخ حذیفهٔ مرعشی سپس هبیرهٔ بصری و از وی به شیخ علوی دینوری و از او به شیخ اسحاق شامی و بعد به خواجه احمد ابدال چشتی که سلسلهٔ چشتیه به او انتساب دارد و چشت به وزن خشت روستایی از روستاهای هند است. در تذکره‌ها حکایاتی نیز در کرامات امیرخسرو آمده که به اختصار به بعضی اشاره شد.

این ترک پارسی‌گوی در سرودن انواع شعر از قصیده تا غزل و مثنوی مهارت داشته و کلیات دیوان وی حاکی است از توانایی و طبع روان خسرو برای سرودن هر قالب شعری. خسرو دیوان خود را به چند بخش تقسیم نموده و در هر بخش اشعار دوره‌ای خاص از زندگی‌اش را جای داده که به شرح ذیل می‌باشد:

۱. تحفة الصغر که شامل قصاید و غزلیات آغاز شاعری وی یعنی از شانزده‌سالگی تا نوزده‌سالگی است.

۲. وسط الحیاه که اشعار بیست‌سالگی تا چهل و سه سالگی وی را در بر می‌گیرد.

۳. غرة الکمال شامل اشعار خسرو از چهل سالگی به بعد است که به خواهش برادر بزرگش علاءالدین علی گردآوری شده و شاعر در مقدمه آن مختصری از سرنوشت خود را سروده است.

---

۱. دانشنامه ادب فارسی.

۴. بقیةالنقیه که شامل اشعار دوران پیری خسروست که دکتر صفا در تاریخ ادبیات خود به دلیل وجود قصیده‌ای در مرگ علاءالدین محمد خلجی (۶۹۵ـ۷۱۵ هـ.) تاریخ آن را تا ۷۱۵ هجری امتداد داده است.

۵. نهایةالکمال که اشعار سال‌های آخر عمر امیر خسروست.

سپس باید به ثمانیهٔ خسرو اشاره کرد که مثنوی‌های هشت‌گانه‌ای است که قسمتی از آنها نظیره‌گویی است بر خمسهٔ نظامی و قسمتی دیگر در شرح وقایع مشهود شده:

۱. تاج الفتوح که مرحوم سعیدی در تاریخ نظم و نثر از آن با نام «مفتاح الفتوح» یاد کرده در فتوحات فیروز شاه که دکتر صفا در تاریخ ادبیات موضوع آن را مربوط به سال اول حکومت فیروز شاه می‌داند که امیر در همان سال هم نظم آن را به پایان برده به بحر هزج مثمن مقصور یا محذوف.

۲. مثنوی نه سپهر مشتمل بر نه باب و هر باب در بحری مستقل این مثنوی در سال ۷۱۸ هـ به نام قطب‌الدین مبارک شاه خلجی به نظم کشیده شده.

۳. منظومهٔ دول رانی و خضرخان به بحر هزج مسدس مقصور یا محذوف با موضوع عشق خضرخان پسر علاءالدین محمدشاه خلجی (۶۹۵ـ۷۱۵ هـ) به «میول دی» دختر راجهٔ گجر است. به این منظور عشقیه نیز گفته‌اند.

۴. مطلع‌الانوار که منظومه‌ای است به بحر سریع در پاسخ مخزن‌الاسرار نظامی در سه هزار و سیصد و ده بیت که در سال ۶۹۸ هجری در مدت دو هفته سروده شده است.

۵. شیرین و خسرو به بحر هزج مسدس مقصور یا مخدوف به تقلید از خسرو و شیرین نظامی. نظم این منظومه به اشارهٔ امیرخسرو بعد از اتمام مطلع‌الانوار آغاز شده در رجب همان سال یعنی ۶۹۸ هـ در چهارهزار و صد و بیست و چهار بیت به پایان رسیده است.

۶. مجنون لیلی؛ این منظومه نیز به تقلید نظامی سروده شده در همان سال ۶۹۸ هـ در دوهزار و ششصد و شصت بیت.

۷. آینهٔ اسکندری که منظومه‌ای است به بحر متقارب مثمن مقصور یا محذوف که هرچند در پاسخ اسکندرنامهٔ نظامی سروده شده است اما هدف از آن بیان احوال اسکندر

از آغاز تا پایان زندگی‌اش نیست و از فتوحات اسکندر و جنگ‌هایش به ایجاز و بیان حکایات کوتاه گذشته‌اند و بیشتر به مباحث حکمی در آن پرداخته این منظومه چهار هزار و چهارصد و پنجاه بیت دارد و در سال ۶۹۹ هجری سروده شده است.

۸. هشت بهشت در پاسخ هفت پیکر نظامی که موضوع آن نیز با هفت پیکر تفاوتی ندارد و امیرخسرو این مثنوی را به سال ۷۰۱ هجری در سه هزار و سیصد و پنجاه و دو بیت سروده است.

منظومهٔ قران السعدین در بحر سریع نیز از دیگری مثنوی‌های وی است که شأن سرودن آن را پیش‌تر ذکر کردیم. این مثنوی در شش ماه از سال ۶۸۸ هجری سروده شده و در رمضان همان سال به پایان رسیده، تغلق‌نامه نیز منظومهٔ دیگری است در ذکر احوال غیاث‌الدین تغلق شاه (۷۲۰ـ۷۲۵ هـ.) علاوه بر این منظومه‌ها خسرو مجموعه‌ای دارد در موضوعات گوناگون که بیشتر در مسایل تفننی و اطلاعات عمومی است به این شرح: نصاب البدایع؛ گهریال که منظومهٔ کوتاهی است به عدد انگشتان دست؛ مثنوی شهرآشوب مرکب از شصت و هفت رباعی؛ خالق باری که به زبان هندی سروده شده و چون بیت اول آن با «خالق باری» شروع می‌شود به این نام شهرت یافته است. علاوه بر آثار نظم نوشته‌هایی نیز به نثر فارسی از امیرخسرو به جای مانده که از آنها می‌توان به بعضی اشاره کرد: خزاین الفتوح معروف به تاریخ علایی در تاریخ سلطنت سلطان علاءالدین محمد خلجی؛ افضل الفواید شامل ملفوظات نظام‌الدین اولیا؛ رسایل الاعجاز یا اعجاز خسروی در قواعد انشای فارسی در سه مجلد به سال ۷۱۹ هجری، ملکشاه در تذکرةالشعرا به آثار دیگری اشاره کرده که از آن جمله می‌توان به مناقب هندی، تاریخ دهلی و قانون استیفا اشاره کرد.

اهمیت مطلع الانوار

گسترش عرفان اسلامی در شبه‌قاره و وجود شرایط مساعد در پذیرش و پرورش اندیشه‌های عرفانی و اخلاقی در هندوستان سبب گسترش مرزهای زبان فارسی و ظهور

آثار ارزشمندی به این زبان شد که زمینه‌ساز ارتباط دوستانه و پیوند محکم فرهنگی میان ایرانیان و مردم شبه‌قاره است. در میان منظومه‌ایی که امیر خسرو به تقلید از نظامی شاعر نام آشنای فارسی سروده مطلع الانوار از جایگاه ویژه‌ای برخوردار است، یکی به سبب ویژگی‌های زبانی و ادبی‌ای که به تقلید از مخزن الاسرار در آن شکل گرفته و به زعم بسیاری پژوهشگران بهترین نظیره‌ای است که بر مخزن الاسرار نوشته شده است و دیگر به جهت محتوا و اشتمال مطلع بر مباحث اخلاقی و عرفانی‌ای که سبب آنها عرفان و اخلاق اسلامی در شبه‌قاره در میان آثار به‌جامانده از شاعران فارسی‌زبان آن منطقه مورد توجه است. از طرفی تنوع در اندیشه‌های اخلاقی و تفاوت حسن و قبح عرفی و فرهنگی به جهت پراکندگی و گستردگی مرزهای زبان فارسی از مواردی است که توجه به این منظومه را در میان پژوهشگران حوزه‌های مختلف تاریخی، جامعه‌شناسی، ادبی و فرهنگی مورد توجه قرار داده و همواره مقالاتی در مباحث عرفانی، اخلاقی و ادبی دربارهٔ این منظومه نگاشته می‌شود و هنوز زوایای بسیاری از موضوعات مورد بحث دربارهٔ آن ناتمام مانده است. از طرفی زبان صمیمی و بی‌پردهٔ امیرخسرو در مطلع سبب شده که این اثر به راحتی بتواند با مخاطب علاقه‌مند به ادبیات ارتباط برقرار کند و جای خود را در کتابخانه‌های شخصی بیابد.

امیرخسرو مطلع الانوار را به شیوهٔ نظامی در بیست باب و با تقدیس خداوند، مناجات و نعت پیامبر آغاز کرده در هر فصل عنوانی اخلاقی و یا دینی انتخاب نموده و با آوردن فصلی در موضوع طرح‌شده مطلب را با حکایتی کوتاه به پایان رسانده است. هرچند امیرخسرو در هر موضوعی فصلی جداگانه نگاشته و به شکلی مباحث اخلاقی را ذیل عنوان هر باب دسته‌بندی نموده اما پراکندگی گفتار و آوردن موضوعات متفاوت در هر فصل از ویژگی‌های مطلع است به طوری که هر چند بیت که آنها را در موضوعی سروده به گونه‌ای شناور و سیال از موضوع به شاخه‌های متصل و مرتبط رسیده و گاه سبب پراکندگی بسیار در مباحثی که مطرح کرده، شده است. وی سعی کرده که در این مجموعه آن‌چه از نظرش پسندیده و ناپسند از رفتار آدمی است بیان کند و هر مقاله مملو

است از فضایل و رذایلی که گاه زیرمجموعهٔ هم در دسته‌بندی اخلاقی نیستند از این جهت می‌توان مطلع الانوار را سرشار از ذکر رفتارهای خطا و صوابی دانست که ممکن است از آدمی سر بزند و امیرخسرو سعی کرده تمامی آنها را در نظر آورد؛ چه از نظر سنتی آن‌چه ناشایست است چون سرمه کشیدن زنان بیوه، راز نگفتن با زالان و در خانه نشاندن زنان و چه از نظر دینی و حکمی. توجه به مباحث عرفانی‌ای چون ترک دنیا، تحمل بلای عشق و رضا از جمله مباحثی است که در مطلع‌الانوار به چشم می‌خورد.

عنوان فصول مطلع و حکایات پایان هر فصل به شرح ذیل می‌باشد:

مناجات اول در اولویت وجود واجب الوجود.

مناجات دوم در بیان نیاز بنده.

مناجات سوم در ترصد دیده امید.

نعت اول سید مکی مکین.

نعت دوم در معراج سلطان انبیا.

نعت سوم در مخاطبه حضرت نبی.

در مدح دریای ابر و سحاب آبدار.

دعای خیر همایون سلطان السلاطین.

بنای ثنای ثانی خدایگان زمینی.

در داعیه ترتیب این جریده.

خلوت اول در فضل تعبد.

خلوت دوم در صفت صباح و مساح.

خلوت سوم در گرفتن احرام به حریم حرمت کعبه.

مقالت اول در علو درجت آدمیت.

حکایت موسی کلیم.

مقالت دوم در استظلال از مظله علم.

حکایت مشعله پادشاه.

مقالت سوم در کمال کلام.

حکایت عنان‌داری ادهم از جولان بیهوده.

مقالت چهارم در تمهید اثنیه وحدت ربانی و تشیید ابنیه خمسه مسلمانی.

حکایت حاجی که در راه حج صرفه نعلین کرد.

مقالت پنجم در تقویت تقوا و جهد جهاد اکبر.

حکایت عابدی که از جمله مخزد طاعت به دیدن خدای بسنده کرد.

مقالت ششم در شکر صوفیان صافی هوش.

حکایت ترک شبلی.

مقالت هفتم در انوار نفس خرسند.

حکایت پیر گران سنگ کهساری.

مقالت هشتم در بلندی پایه عشق

حکایت گلخن تاب

مقالت نهم در مرافقت و موافقت رفقای به اتفاق

حکایت پیر وفادار

مقالت دهم در حرمت و رحمت ذوی الارحام

حکایت مرد برادرکش

مقالت یازدهم در مفاتح فیض اماثل از مال

حکایت جوانمردان تشنه

مقالت دوازدهم در منزلت شهیدان

حکایت گبر سگ که آب دهان سوی شیر خدا انداخت

مقالت سیزدهم اندر اندرز شاهان

حکایت خطا کردن پادشاه از تیر بی‌خطا

مقالت چهاردهم در تحسین دیانت صاین

حکایت آبریختگی شیرفروش و آب‌بردگی رمه

ضرورت تصحیح

هرچند مطلع الانوار در سال ۱۹۷۵م با مقدمه و تصحیح دقیق طاهر احمد اوغلی محرم‌اوف در ادارهٔ انتشارات دانش انستیتو خاورشناسی مسکو به صورت چاپ سنگی منتشر شده و تلاش‌های مصحح بسیار ارزشمند و قابل ستایش است اما نکته آن است که علاوه برگذشت سال‌ها از انتشار آن و نیاز علاقه‌مندان و جامعهٔ ادبی به چاپ مجدد آن منظومه با ابزار و شیوه‌های مدرن، آن‌چه ما را در تصحیح مجدد این منظومه قدرت و شجاعت بخشیده، وجود نسخه‌های ارزشمندی از آن است که در کتابخانه‌ها و موزه‌های ایران نگهداری می‌شود و سال کتابت آن‌ها به دورهٔ حیات شاعر نزدیک‌تر از نسخه‌های مسکو است و از صحت و سلامت قابل توجهی برخوردارند. خانم دکتر مهین پناهی در مقدمهٔ مقاله‌ای که دربارهٔ عرفان امیرخسرو در مطلع الانوار نوشته به ضرورت تصحیح

مجدد این منظومه اشاره می‌کند و بیان می‌دارد که نسخهٔ چاپ مسکو نیاز به بررسی و تصحیح مجدد دارد و مطالعه و پژوهش براساس نسخهٔ چاپ مسکو آسان نیست.[1] و باز بسیارند پژوهشگران و علاقه‌مندان مطالعه در حوزه شبه‌قاره که به تصحیح مجدد و چاپ اثر برای مطالعهٔ مطلع الانوار اشاره کرده‌اند.

در مطلع الانوار چاپ مسکو از نسخهٔ کتابت شده به سال ۷۵۶ هـ. (۱۳۵۵م) استفاده شده اما سایر نسخه‌های در دسترس ایشان متعلق به قرن یازده هجری است و از نسخه‌های ایرانی که متعلق به قرن هشتم و اوایل قرن نهم است بهره‌ای نبرده‌اند. ایشان در شیوه‌نامهٔ خود که در مقدمه آورده است ذکر می‌کند که فقط اختلاف نسخه‌ها را در حاشیه ذکر کرده و بدین شکل تصحیح انتقادی نکرده‌اند و تنها گزارشی از محتویات نسخه‌ها است. از طرفی با مقایسهٔ نسخه‌های موجود در ایران متوجه تفاوت خوانش‌های کاتبان و نویسندگان آن نسخه‌ها با نسخهٔ انتشاریافتهٔ مسکو مشهود است که اهمیت تصحیح مجدد و معرفی دوبارهٔ این منظومه به عنوان مجموعه‌ای اخلاقی با فضایی متفاوت را گوشزد می‌کند و البته ناگفته نماند که در این تلاش از توجه و مقایسهٔ هموارهٔ نسخهٔ مسکو با نسخه‌های ایران غافل نبودیم و از توجه و دقت طاهر احمد اوغلی محرم‌اوف در متن بهره بردیم. با نگاهی دقیق تفاوت نسخهٔ چاپ مسکو با نسخه‌های ایران در چهار سطح و در حدود بیش از دویست بیت است که به اجمال شامل موارد ذیل است:

۱. تفاوت رایجی که در میان بیشتر نسخ خطی با متن مشترک می‌توان دید و آن اختلاف در ثبت بعضی حروف ربط، اضافه و غیره است که در این نسخ نیز این مورد کم نیست و گه‌گاه این مسأله می‌تواند بین درک خواننده از مضمون بیت و نیت اصلی شاعر فاصله بیندازد؛ برای مثال در نسخهٔ مسکو بیت: (دانهٔ حق در دل گردون پران / وحی خدا در لب پیغمبران) که در نسخه‌های ایران به جای حرف (در) در مصرع دوم (بر) آمده. یا در بیت:

---

۱. فصلنامه مطالعات شبه‌قاره، دانشگاه سیستان و بلوچستان، سال دوم، شماره سوم.

گرچه تو بی‌خواست کنی هدیه راست　　　لیک گدایان نگذارند خواست

در نسخه‌های ایران به جای (لیک) حرف (نیز) ضبط شده است.

۲. اختلاف در ضبط سایر انواع کلمه که گاه در درک معنا تأثیری نداشته و هر دو صورت بیت پذیرفتنی است و یا صورت مضبوط نسخهٔ ایران کمک می‌کند که دریافت معنایی و بلاغی بهتری از بیت حاصل شود؛ برای مثال بیتی که در مدح نظام‌الدین اولیا سرودهٔ ضبط نسخهٔ مسکو این چنین است: (هم تک او هم به ریاضتگری) که از آنجایی که مرجع ضمیر او نامشخص است و از طرفی به نظام‌الدین برنمی‌گردد که این مورد در فهم بیت اشکالاتی ایجاد شده اما در نسخه‌های ایران به جای (او هم) آمده (ادهم) که به درستی معنای بزرگداشتی را که امیرخسرو برای استادش در نظر داشته می‌رساند.

۳. تفاوت دیگری که در این نسخه‌ها وجود دارد اختلافی است که به صورت ساختاری و زیبایی‌شناسانه در منظومه تأثیر می‌گذارد و آن ضبط متفاوت ردیف و قافیه در بعضی بیت‌هاست؛ نسخهٔ مسکو:

حرز کله بسته ز اوحی به سر　　　چتر سیه کرده ز اسری به سر

که در نسخه‌های ایران که در این تصحیح مورد استفاده قرار گرفت، قافیه در مصرع دوم (سپر) است.

۴. در نسخهٔ چاپ مسکو گه‌گاه مواردی از اشکالات وزنی به چشم می‌خورد که در نسخه‌های مورد نظر کمتر این مورد دیده می‌شود؛ در نسخهٔ چاپ مسکو آمده:

در دو زبانان است صواب و گزاف　　　خط ننویسد قلم بی‌شکاف

که مصرع اول در نسخه‌های مورد استفاده ما برای تصحیح به جای (دو زبانان) آمده (دو زبانی) که اشکال وزنی مشهود در بیت را ندارد.

موارد دیگری چون جابه‌جایی ابیات و یا مصرع‌ها هم در این موارد به چشم می‌خورد که در تصحیح مجدد مطلع الانوار درستی جای ابیات و مصرع‌ها با توجه به الگوهای جمله‌بندی امیرخسرو در همین منظومه همچنین محتوا و ارتباط معنایی ابیات در نظر گرفته شده است.

معرفی نسخه‌ها و شیوهٔ تصحیح

به سبب جایگاه امیرخسرو در ادبیات فارسی و توانایی‌اش در سرودن منظومه‌هایی به سبک و سیاق عراقی و یا به پیروی از نظامی گنجوی چندان دور از انتظار نیست که خمسهٔ امیرخسرو از جمله مجموعه‌هایی باشد که نسخه‌های متفاوت و بسیاری از آن در کتابخانه‌ها و موزه‌ها نگهداری شود. با نگاهی گذرا به فهرست نسخ خطی ذیل عنوان خمسه با بیش از ده مجموعه روبه‌رو می‌شویم که یا در حاشیه خمسه نظامی ثبت شده‌اند و یا متن اصلی نسخه‌ای را شامل می‌شوند؛ برای مثال کتابخانهٔ مجلس بیش از چهار نسخه به تاریخ کتابت متفاوت، در قرن‌های یازده، دوازده و سیزده هجری دارد، کتابخانهٔ مرکزی دانشگاه تهران و کتابخانهٔ ملی نیز نسخه‌هایی از مطلع الانوار که در قرن‌های متفاوتی کتابت شده که هر یک از این نسخه‌ها از روی نسخه‌های قدیمی‌تری که در ایران یا کشورهای دیگری نگهداری می‌شوند تحریر شده.

در تصحیح این منظومه از قدیمی‌ترین نسخه‌های موجود در کتابخانه‌ها بهره بردیم و گاه ابیات و موضوعات را با نسخهٔ چاپ سنگی مسکو مقایسه کرده‌ایم در اینجا به اختصار هر نسخه را معرفی و ویژگی‌های آن را ذکر می‌کنیم سپس به بیان شیوهٔ تصحیح می‌پردازیم.

نسخهٔ کتابخانه مجلس شورای اسلامی

این مجموعه در حاشیه و متن شامل نسخ ذیل است:

۱ـ در متن خمسه نظامی از صفحه یک تا ۱۵۵۸. ۲ـ در حاشیه خمسه امیرخسرو از صفحه یک تا صفحه ۱۸۴ (مطلع‌الانوار، شیرین و خسرو، ص ۱۸۵ـ۴۱۹، مجنون و لیلی، ص ۴۲۱ـ۵۶۹، هشت بهشت، ص ۵۷۱ـ۷۶۲، آیینه اسکندری، ص ۷۶۳ـ۱۰۰۹) ۳ـ خمسه خواجو در حاشیه (فقط روضه‌الانوار، ص ۱۰۱۱ـ۱۱۲۲ و ۴ـ همایون، ص ۱۱۲۳ـ۱۳۶۳) به خط نستعلیق روح‌اللّه بن علی بن عمادالاسلام جمال الاسلامی به سال ۷۱۴ هـ . ق نگارش یافته و عناوین مطالب مندرج را به خط ثلث نوشته است.

در آغاز هر یک از کتاب‌های چهارگانه دیگر خمسه نظامی پیشانی (مربع مستطیل) بسیار ظریف تذهیب شده‌ای موجود و نام کتاب با طلا در وسط هر یک نوشته شده است و نام‌های مجنون و لیلی و هشت بهشت و روضه‌الانوار و همای و همایون هر یک بر یک لوزی مذهب ظریفی نگارش یافته و تمام صفحات و جدول به طلاو لاجورد و شنگرف و ... می‌باشد. متن و حاشیه چند برگ نسخه وصالی گردیده است و عناوین مطالب در پاره‌ای از جاها با شنگرف و در برخی با طلا نوشته شده است. جلد مرغش. کاغذ دولت‌آبادی. قطع وزیری. در هر صفحه ۳۷ بیت در متن و حاشیه. طول ۲۵/۵ سانتیمتر و عرض ۱۶/۵ سانتیمتر. به شماره ثبت ۱۳۰۶۹.[1]

در شیوهٔ نگارش این نسخه بین حروف (و) و (د) گاه تفاوتی وجود ندارد. برای مثال به جای (هردو) نوشته (هردد) و یا به جای (بر آرد) نوشته (برآرو) و یا (و) و (ر) که شباهت این دو در کلمه‌هایی چون (معصیت‌آمرز) و (معصیت‌آموز) قابل مشاهده است همچنین (ک) و (گ) در اکثر موارد سرکش (گ) را نگذاشته است. برای مثال: به جای (مگر) (مکر) آورده و کاتب مانند بسیاری از همکارانش درگذاشتن نقطه اختصار جسته و بیشتر این مورد در حروف دندانه‌دار مثل (س) و (ش) و یا (پ)، (ب) و (ت) و از این نوع حروف قابل مشاهده است.

گاه کاتب مد را از روی الف آغازین کلمه حذف نموده. برای مثال (آنچه) را (انچه) و (آن) را (ان) ثبت کرده است. از طرفی بر سر بعضی کلمات عربی که الف مقصوره دارند مد گذاشته است. همچنین گاه همزهٔ آغازین است را حذف کرده و آن را به کلمه پیشین چسبانده است. برای مثال (حمد خدای است) را (حمد خدایست) نوشته است. در بعضی از موارد قسمتی از جمله را انداخته برای مثال: «روضه .... را چو دروذ آورید بز به زمان شیر فروذ آورید» رعایت دال عجمی از ویژگی‌های خاص این نسخه است. برای توضیح بیشتر باید گفت در زبان فارسی تا حداکثر پایان دورهٔ خراسانی اگر قبل از حرف دال هجای بلند و یا صدادار باشد دال را به صورت ذال می‌نوشتند که در دوره‌های بعد

---

۱. فهرست نسخه‌های خطی کتابخانه مجلس شورای اسلامی، ج ۳.

در برخی لهجه‌ها باقی ماند چنان که «نمود» را «نموذ» می‌نوشتند و یا «نهاد» را «نهاذ».

چون نسخه در حاشیه نوشته شده پر کردن و مرتب کردن سطور یکی از دغدغه‌های کاتب بوده که به خاطرش گاه فاصله‌های زیادی بین حروف یک کلمه می‌انداخته و یا قسمتی از قافیه و یا گاه همهٔ ردیف‌ها را از کتابت انداخته است و حدس زدن باقی جمله را به عهدهٔ خواننده گذاشته است.

در شیوهٔ نگارش این نسخه بین (ه) و (ی) نیز تفاوت وجود ندارد و گاه همزه بین مضاف و مضاف‌الیه و موصوف و صفتی که اولی مختوم به (ه) ناملفوظ است حذف شده.

از ویژگی‌های دیگر نگارش این نسخه چسباندن (به) حرف اضافه به اسم بعد از آن است که با (ب) صفت‌ساز یکی است برای نمونه (بملک) به جای (به ملک) و یا (بحد) به جای (به حد) همچنین کاتب در کتابت (بی) صفت‌ساز و (بی) در معنی بدون فرقی نگذاشته و به اندازه و زیبایی نوشته و کلمه توجه داشته و گاه سرهم و گاه جدا نوشته است. نکتهٔ قابل توجهی که در این نسخه به چشم می‌خورد ضبط کلماتی بر سر بعضی کلمه‌های نسخه به عنوان پیشنهاد و یا بیان شک و تردید کاتب در مورد صحت کلمه موجود است. برای مثال در مصرع «حرف کمالش ز خط انبیا» بر بالای (انبیا) نوشته (کبریا).

اینکه زمانی نسخه نم گرفته و خیس شده عاملی است برای پاک شدن و یا گاه کمرنگ شدن سرفصل‌ها و عنوان‌هایی که با شنگرف نوشته شده. البته در بعضی موارد کاتب سرفصل و عنوان را اصلاً ننوشته و دو یا سه سطر را برای رفتن به باب و فصل بعد خالی گذاشته که ممکن است قرار بوده بعد با جوهری دیگر آن را بنویسد که به هر دلیل این حاصل نشده است در مواردی هم که به سرفصل‌ها اشاره‌ای کرده و آن‌ها را ثبت کرده بسیار موجز و کوتاه است. زیبایی و خوشی خط نسخه در چند صفحهٔ اول بیشتر به چشم می‌خورد و گویا کاتب صفحه‌های بعد را با بی‌حوصلگی و یا عجله نوشته و در بعضی صفحات این نکته تا حدی است که گمان می‌رود شخص دیگری در یاری رساندن به

کاتب این صفحات را نوشته است؛ مثل صفحهٔ هشت نسخه. گاه بعضی از ابیات از کتابت افتاده و کاتب پس از مقایسه و بررسی آنها را با خط ریزتری در متن جای داده.

نسخهٔ کتابخانهٔ آیت‌اللّه مرعشی

این نسخهٔ نفیس پنج سرلوح زیبای عصر تیموری مذهب با زمینهٔ لاجورد دارد همراه با گلبرگی‌های زرین و رنگارنگ و مجدول به طلا و سبز با قرینه‌سازی هنرمندانه که در وسط سرلوح‌ها نام کتاب‌های پنجگانه با خط زرین آرایش یافته است. تمامی برگ‌ها مجدول چهارستونی (فردی) مزین به طلا، لاجورد و مشکی بودن با سطور ۲۱ گانه و عنوان‌های حکایت‌ها نیز در میانهٔ برگ‌ها به صورت شنگرف و در چندین سطر نگاشته شده است اندکی در حواشی تصحیح گردیده.

شروع این نسخه با جابه‌جایی مصرع‌ها چنین آمده:

خطبهٔ قدس است به ملک قدیم　　　بسم اللّه الرحمن الرحیم

در بیت پایانی این نسخه آمده:

بو که ز نزهتگه دارالسلام　　　بوی علیکی رسدم والسلام

و در پایان در لچکی ساده‌ای این متن را به زبان عربی آورده: الحمد للّه النور علی ان فوادی بانوار الفواید و آثار فکری باثار الفراید حتی تطلعت عین المعانی من مطلع الانوار نوّره اللّه ما طلع النیران فی لیل و النهار.

اثرات رطوبت در نسخه مشهود است اما خوشبختانه متن کتاب آسیبی ندیده است. برگ آغاز از بخش پایانی آسیب دیده به طوری که شش بیت آن از بین رفته است سپس این بخش ترمیم شده ولی جای اشعار نانوشته مانده است بر روی برگ آغاز چند بیت شعر و یک مهر نقش‌دار بادامی با عنوان «زآن که خود فرموده لا تقنطوا، مغفرت دارم السید لطف‌اللّه الفقیر الحقیر حنفی‌زاده» این نسخه به غیر از قسمتی که بر اثر رطوبت آسیب دیده نسخهٔ سالم و خوانا و بدون غلطی است و تعداد ابیات آن نیز در منظومهٔ مطلع‌الانوار کامل است و کاتب آن نیز به نگارش نقطه‌ها علاقه‌ای نشان نداده و گاه حروف

آخر کلمات را از کتابت انداخته :

چون: چو شنوندست زبان مو به موی		هرچه نیرزد به شنیدن مگوی

شده: قطرهٔ نم در صدف پاک جرم		در شد اندر صدف پشت کرم

شکل حروف (و) و (د) نیز در نگارش بعضی کلمات یکی است.

نوع خط آن نستعلیق زیبا و قدیم است و تاریخ کتابت آن ۸۱۱ هـ. ق است عنوان‌ها و نشانی‌ها با شنگرف و طلاست و کاغذ آن شرقی آهار مهر شده. تعداد برگ‌ها ۲۱۷ برگ است و ۲۱ سطر و اندازه متن کتاب ۱۶×۱۱ سانتیمتر و جلد ۲۵/۵×۱۶ سانتیمتر و نوع جلد تیماج زیتونی حایل به آجری، ضربی، مجدول به طلاست.[۱]

این نسخه در فهرست نسخه‌های خطی کتابخانه آیت الله مرعشی به شماره ۱۱۸۸۰ ثبت شده است.

نسخهٔ کتابخانهٔ ملی

این نسخه شامل خمسهٔ امیرخسرو است و متعلق به قرن هشتم قمری که از صفحه یک تا ۸۸ آن شامل مطلع‌الانوار است در متن و از صفحه ۸ـ۸۱ در حاشیه خسرو و شیرین نگاشته شده است. از صفحه ۸۹ـ۱۶۲ در متن لیلی و مجنون و از ۸۹ـ ۱۷۶ در حاشیه آیینه اسکندری از ۱۶۲ـ۲۱۰ در متن و حاشیه هشت بهشت که آخر نسخه متأسفانه افتاده است.

آغاز مطلع‌الانوار با

«بسم‌اللّه الرحمن الرحیم		خطبهٔ قدس است که به ملک قدیم»

و پایان آن

«یا رب چون ز پنج نامهٔ من		برد بیرون خطای خانهٔ من»

خط آن نسخ است و کاتب منصوربن محمد بن ورقه بن عمربن بختیار بهبهانی، سرلوحهٔ اول مرکب مشکی و سرلوحهٔ دوم بنفش و زر رنگ‌پریدهٔ برگ ۸۹، سرلوحهٔ سوم برگ ۱۶۲ بنفش و زر رنگ‌پریده، جدول دور متن زرد و مشکی و اشعار در حاشیهٔ متن.

---

۱. فهرست نسخه‌های خطی کتابخانه آیت اللّه مرعشی نجفی، ج ۳۰.

جلد نسخه مقوایی، تیماج قرمز لچکی و ترنج و نیم‌ترنج کوبیده مشکی. اندازهٔ جلد ۱۱۰×۱۹۰ سانتیمتر و کاغذ متن اصفهانی با اندازه‌های ۶۵×۱۰۰، در هر صفحه ۱۵ سطر کامل. شناسه کد کتاب در فهرست نسخه‌های خطی کتابخانه ملی ۸۱۵۱۱۵ می‌باشد.

متن نسخه خوانا و واضح است اما غلط‌های بسیار نگارشی و مفهومی در آن دیده می‌شود که در متن به آن اشاره شده است. شیوهٔ نگارش حروف «ل»، «ک» و «گ» همه یک صورت است. همچنین «ن» و «ی» در آخر کلمات به یک شکل نگاشته شده، حروف را مثل «در»، «و» و «د» به حروف بعد چسبانده و متصل نوشته شده است. همچنین آخر بعضی کلمات را به آغاز کلمات بعد متصل کرده.

اشکالات وزنی بسیاری به سبب کم و زیاد کردن کلمات ابیات در این نسخه مشهود است.

مثال:

چون که آن شد که به خون گردنش   دور کند بار سر از گردنش

این نسخه نیز چون سایر نسخه‌ها به نقطه‌گذاری و سرکش‌های کاف و گاف توجهی نشده است.

نسخهٔ کتابخانهٔ دانشگاه تهران

این نسخه مجموعه‌ای است از پنج‌گنج نظامی در متن و پنج‌گنج خسرو در حاشیه به خط نستعلیق شرف‌الدین حسین بن حبیب‌الله با تاریخ ۸۲۶ هـ. با جدول‌های زرد لاجورد و شنگرف و عنوان شنگرف و سرلوح، ۵۱۳ برگ که متن ۱۸×۲۱ سانتیمتر است و حاشیه ۹×۱۹ سانتیمتر کاغذ سپاهانی، جلد تیماج مشکی ضربی، مقوایی در قطع و زیری. متأسفانه جوهر کتابت این نسخه در بیشتر بیت‌ها پخش شده کلمات را ناخوانا کرده و قسمت‌هایی نیز کمرنگ و بی‌اثر شده‌اند که خواندن نسخه را بسیار دشوار ساخته است در این نسخه هم مانند سایرین به گذاشتن نقطه‌های حروف علاقه‌ای نداشته و بین

حروف «ک» و «گ» فرقی نیست. مورد دیگری که در این نسخه دیده می‌شود تکرار کلمه و یا قسمت‌هایی از آن در یک بیت است که نویسنده گاه یک کلمه را دوبار پشت سر هم نوشته یا قسمتی از آن را تکرار کرده است. شماره فیلم این نسخه ۹۰۸۵ در فهرست نسخه‌های دانشگاه تهران ثبت شده است.

شیوهٔ تصحیح

با مطالعه و بررسی نسخه‌های موجود، و میزان اختلاف و اشتباه کاتبان در ثبت اثر و با توجه به درستی و غلط بودن متن، در تصحیح این منظومه روش نسخه اساس را برگزیدیم و بعد از مطالعه و مقایسهٔ نسخه‌های کهن موجود برای انتخاب نسخهٔ اساس چند مسأله را مورد توجه قرار دادیم:

- کامل‌ترین نسخه‌ها از نظر تعداد ادبیات.
- کم‌غلطی نسخه.
- سالم بودن نسخه.
- سال کتابت و قدمت نسخه نسبت به سایر نسخه‌ها.

با توجه به ویژگی نسخه‌های مذکور کامل‌ترین نسخه و کم‌غلط‌ترین آن‌ها از نظر دقت در ضبط محتوا نسخهٔ کتابخانهٔ آیت‌اللّه مرعشی به عنوان نسخهٔ اساس انتخاب شد و بعد از خواندن کامل آن و ضبط محتوای نسخه تک‌تک نسخه‌ها را جداگانه با نسخهٔ آیت‌اللّه مرعشی مقایسه نموده اختلافات موجود را ضبط کردیم پس از اتمام مقایسهٔ نسخه‌ها با نسخهٔ مرعشی، یکبار دیگر نسخهٔ اساس را با دقت مطالعه نموده ضعف‌ها و اشتباهاتی که گاه در نسخهٔ مرعشی دیده می‌شد را با بهترین واژه‌ای که در نسخه‌های دیگر موجود بود جایگزین نمودیم اما برای این جایگزینی واژه نیز به قدیمی‌تر بودن نسخهٔ دوم، دقت کاتب در ضبط کلمات صحیح دقت شده است که در این باره نسخهٔ کتابخانه مجلس از سایر نسخه‌ها دقیق‌تر است در جایی نیز که محتوای نسخهٔ اساس از نظر مفهوم، ساختمان دستوری و یا آوایی ایرادی نداشته اما نسخهٔ دیگری واژهٔ بهتر و

زیباتری داشته همان ضبط نسخهٔ اساس را حفظ کرده‌ایم در مواردی که نکته‌ای را از نسخه‌های دیگر برگزیده و جایگزین نمودیم ضبط نسخهٔ اساس را در حاشیه آورده شده است. در نهایت اشتباهات کاتبان نسخه بدل‌ها را که از منظر معنا، منطق زبان و شعر امیرخسرو در ثبت و ضبط کلام فاحش و روشن بود از پاورقی‌ها حذف کردیم و تنها ضبط‌های موازی و یا کلام صحیح هرچند متفاوت با نسخه اساس را از نسخه بدل‌ها در پاورقی آوردیم.

توجه به ویژگی‌های زبانی، سبک و اندیشهٔ امیرخسرو نیز از عواملی بود که در خواندن و تصحیح متن اهمیت بسیاری داشته است و مصحح سعی کرده با مطالعهٔ دیوان و سایر آثار شاعر تا حدودی با زبان سبک وی آشنا باشد و از خطا و لغزش در این کار کاسته شود و برای اختصار از ذکر کامل نام نسخه پرهیز کردیم و نام نسخه‌ها را کوتاه و به این شیوه ذکر کردیم که نسخهٔ کتابخانهٔ دانشگاه تهران «**ته**»، نسخهٔ کتابخانهٔ آیت‌اللّه مرعشی «**مر**»، نسخهٔ کتابخانهٔ مجلس شورا «**مج**» و نسخهٔ کتابخانهٔ ملی «**مل**» در حاشیه ذکر شده است. اگر قسمتی از نسخه افتاده و یا حذف شده باشد با شماره در حاشیه به آن اشاره کردیم و بهترین مورد را با توجه به صحت کلمه و قدیمی‌تر بودن نسخه انتخاب و در متن قرار دادیم. جابجایی ابیات و مصرع‌ها نیز به همین صورت در حاشیه ذکر شده اما بسیاری از مصححان نسخهٔ خطی با علامت‌های اختصاری چون: +، ـ، ٭ و ... که حذف و یا اضافه شدن کلامی در متن اصلی یا نسخه‌ها را نشان می‌دهند، استفاده می‌کنند که افزایش این علامت‌ها گاهی سبب سردرگمی و گاه اشتباه خواننده می‌شود که به جای آن در این کار از الفاظ و کلمات با ایجاز استفاده شده است. به تفاوت‌های نگارشی از جمله نقطه‌گذاری و شیوهٔ کتابت کلمات در نسخه‌ها اشاره‌ای نشده مثلاً اگر در نسخه‌ای با دال عجمی کلمه‌ای ضبط شده باشد به آن اشاره‌ای نشده اما تفاوت‌هایی که در اثر لهجه در ساختمان کلمات از جمله قلب، ابدال و ... باشد در حاشیه ذکر شده است و در این موارد متن نسخهٔ اساس ضبط شده که کمتر لهجه و یا فرم‌های غیررسمی کلمات در آن ظاهر است. نکتهٔ دیگر رعایت رسم‌الخط امروزی است در تصحیح متن تا

جایی که خواننده امروزی به راحتی بتواند با متن ارتباط برقرار نماید و مفهوم ابیات را به آسانی دریابد.

برای نگارش سرفصل‌ها از آن جایی که اشتراکی بین نسخه‌ها نبود و هر یک به جمله‌های متفاوتی متن را شروع کرده بود از سرفصل‌های نسخه اساس استفاده کردیم.

سپاسگزاری

در پایان بر خود واجب و بایسته می‌دانم مراتب سپاس و قدردانی‌ام را از دوستان و همکارانی ابراز دارم که متن مطلع‌الانوار را پیش از چاپ و انتشار مطالعه نمودند و با بیان نکته‌های ارزشمند مرا راهنمایی و یاری نمودند، از آن جمله ذکر نام سرکار خانم سعیده شمسیان و جناب آقای مقداد اخوان سبب شادمانی و یادآوری همراهی و همدلی بسیار است. از دوستان و همکاران محترم مؤسسهٔ پژوهشی میراث مکتوب به ویژه جناب آقای دکتر اکبر ایرانی قمی مدیر عامل محترم، آقای محمد باهر مدیر تولید و سرکار خانم زهرا طاوسی از همکاران واحد تولید سپاسگزارم و از خداوند متعال خواستار توفیق روزافزون برای ایشان هستم.

مریم زمانی

اسفند ۱۳۹۶

تصویر آغاز نسخهٔ کتابخانهٔ مرعشی، به شمارهٔ ۱۱۸۸۰ (مر)

تصویر آغاز نسخهٔ کتابخانهٔ مجلس شورای اسلامی، به شمارهٔ ۱۳۰۶۹ (مج)

خمسهٔ امیرخسرو دهلوی

بسم الله الرحمن الرحیم — خطبهٔ قدس است بملک قدیم
زالحمد حکمت و توقیع داد — ثبت نگر کین رقم دلنواز
شمسهٔ ده مطرهٔ هر دو سرای — مطلع دیباچهٔ وحی خدای
نامهٔ لاریب چه دوامت — بر سر آن نامه چه طغراست آن
الحمد زجان ... برارد نفس — فاتحه حمد خداست و بس
حرف الهی چو برارد علم — زهرهٔ قلم را که نگرید رقم
عقل برابر تیغ ندارد کلید — وهم بدین سایه نشاید رسید
صرف ارجید ازین ... — سحنه غیرت کندش سکبار
هر که باندیشه بدین ... — دست سیاست زند شیخ بر

تصویر آغاز نسخهٔ کتابخانهٔ ملی، به شمارهٔ ۸۱۵۱۱۵ (مل)

بسم الله الرحمن الرحیم

بسم الله الرحمن الرحیم / هست کلید در گنج حکیم

فاتحهٔ فکرت و ختم سخن / نام خدایست بر او ختم کن
پیش وجود همه آیندگان / بیش بقای همه پایندگان
سابقه سالار وجود عدم / مرسله پیوند گلوی قلم
پرده‌گشای فلک پرده‌دار / پرده‌در پرده‌شناسان کار
مبدع هر چشمه که جودیش هست / مخترع هر چه وجودیش هست
لعل طراز کمر آفتاب / حله‌گر خاک و حلی‌بند آب
پرورش آموز درون‌پروران / روزبرآرندهٔ روزی‌خوران
مهره‌کش رشتهٔ باریک عقل / روشنی دیدهٔ تاریک عقل
داغ نه ناصیه‌داران پاک / تاج ده تخت‌نشینان خاک
خام کن پختهٔ تدبیرها / عذرپذیرندهٔ تقصیرها
شحنهٔ غوغای هراسندگان / چشمه ده چیرشناسندگان
اول و آخر به وجود و حیات / هست کن و نیست کن کاینات
اول او اول بی‌ابتداست / آخر او آخر بی‌انتهاست
با همه روشنش که دو عالم کم است / اول ما آخر ما یکدم است
کیست درین دیرگه دیرپای / کو لمن الملک زند جز خدای
بود و نبود آنچه بلندست و پست / باشد و این نیز نباشد که هست
پرورش آموختگان ازل / مشکل این حرف نگردد حل

تصویر آغاز نسخهٔ کتابخانهٔ دانشگاه تهران، به شمارهٔ ۹۰۸۵ (ته)